

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۳)

مصاحف قرآنی منسوب به خط ائمه علیهم السلام: واقعیت یا جعل؟

۶۷-۱۶

چکیده: نشانه‌هایی در دست است که از حدود قرن چهارم هجری، کتابت و دستخط برخی از نسخه‌های قرآنی به خط کوفی را به امام علی علیه السلام یا دیگر صحابه، چون خلیفه سوم، عثمان بن عفان نسبت داده‌اند. از سوی دیگر جستجو در مجموعه‌های خصوصی، موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران و جهان نشان می‌دهد اکنون قریب به ۲۰۰ نسخه کامل یا ناقص قرآن منتسب به دستخط امام علی علیه السلام یا یکی دیگر از امامان شیعه وجود دارد. مقاله حاضر دو دسته دلیل یا مدرک تاریخی بر غیر واقعی بودن این انتساب‌ها ارائه می‌دهد. نخست بر اساس متون تاریخی قدیم می‌کوشد نشان دهد که کهن‌ترین اسناد مکتوب تاریخی برجامانده از سه قرن نخست همگی فاقد چنین نسبت‌هایی‌اند. به علاوه، ذکر نام کاتب در انتهای یا میانه یک نسخه قرآن امری غیر رایج در سه قرن نخست است؛ لذا وجود ترقیمه یا انجامه کاتب در انتهای بخشی از قرآن، و انتساب آن قرآن به یکی از امامان شیعه در قرن نخست، مستلزم زمان پریشی تاریخی (anachronism) است. دومین دسته از دلایل و شواهد بر جعلی بودن این انتساب‌ها، به جوانب نسخه‌شناختی این مصاحف منسوب به امامان شیعه بازمی‌گردد. در این بخش نویسنده، نشان می‌دهد که برخی ویژگی‌های موجود در خود این نسخه‌ها، از جمله نوع خط (مثلاً به کارگیری خط کوفی مشرقی)، جنس مصحف (مثلاً استفاده از کاغذ)، محتوای قرآنی (مثلاً استفاده از قرائات مختلف رسمی و شاذ)، وجود اشتباهات و سهو کاتب (که به اعتقاد شیعه، از جانب امام روی نمی‌دهد)، و نیز نشانه‌های واضحی از جعل امضا به خط کوفی، به روشنی ما را قانع می‌کنند که کتابت این مصاحف به دست امامان شیعه را نادرست و غیر واقعی بدانیم.

کلیدواژه: قرآن‌های کوفی؛ مصاحف منسوب به ائمه؛ قرآن امام علی علیه السلام؛ جعل امضا یا انجامه در نسخه‌های قرآن

Codicology of the Qur'anic Manuscripts (13)
Qur'anic Codices Attributed to the Shiite
Imāms: Reality or Forgery?
Morteza Karimi-Nia

Abstract: There are indications that from around the fourth century AH, the inscription and handwriting of some Qur'anic manuscripts in the Kufic script have been attributed to Imām Ali or other Companions, such as the third caliph, 'Uthmān b. 'Affān. On the other hand, a search of private collections, museums, and libraries in Iran and around the world reveals that there are now nearly 200 complete or incomplete copies of the Qur'an attributed to Imām Ali or other Shiite imāms. This article presents two categories of apparent reasons or historical evidence for the unreality of these attributions. First, based on ancient historical texts, it tries to sufficiently show that the oldest written historical documents from the first three centuries AH, all lack such attributions. In addition, mentioning the name of the scribe at the end or middle of a copy of the Qur'an was uncommon in the first three centuries; therefore, the existence of a colophon at the end of a part of the Qur'an and the attribution of it to one of the Shiite Imāms in the first century, leads to historical anachronism. The second set of reasons and evidence for the falsity of these attributions goes back to the typological aspects of these codices. In this section, the author describes some of the features in these manuscripts, such as the type of calligraphy (e.g., the Eastern Kufic script), the material of the manuscript (e.g., paper), the Qur'anic content (e.g., the use of various canonical and non-canonical readings), the existence of errors and inaccuracies of the scribe (according to the Shiites, Imāms do not make mistakes), as well as clear signs of forgery of colophons in Kufic script. These features evidently convince us that the attribution of these codices to the Shiite Imāms is incorrect and unreal.

Keywords: Kufis Qur'ans; Shiite Imāms; Qur'ans attributed to the Imams; Codex of Imam Ali; Forging colophons in copies of the Qur'an; Variant readings.

نسخ المصاحف القرآنية (١٣)
المصاحف القرآنية المنسوبة إلى خط الأئمة عليهم السلام: حقيقة أم
تزيوير؟
مرتضى كريمي نيا

الخلاصة: منذ حوالي القرن الرابع الهجري بدأت تظهر إشارات على وجود مصاحف قرآنية مكتوبة بالخط الكوفي وعلى يد الإمام علي عليه السلام أو بعض الصحابة كالخليفة الثالث عثمان بن عفان. ومن جانب آخر يتبين من خلال البحث في المكتبات الشخصية أو المتاحف والمكتبات الإيرانية والعالمية وجود ما يقرب من ٢٠٠ نسخة. كاملة أو ناقصة. من المصاحف القرآنية المنسوبة إلى خط الإمام علي عليه السلام أو غيره من أئمة الشيعة. والمقال الحالي يقدم مجموعتين من الأدلة أو الشواهد التاريخية على عدم صحة هذه النسبة.

المجموعة الأولى تعتمد على النصوص التاريخية القديمة، وتسعى لبيان أن أقدم الوثائق التاريخية المدونة من القرون الثلاثة الأولى تخلو جميعها من مثل هذه النسبة. ثم إنه لم يكن من المتعارف في القرون الثلاثة الأولى أن يُذكر اسم الكاتب في نهاية أو وسط إحدى النسخ القرآنية، لذا أن وجود الترقية أو خاتمة الكاتب في نهاية تلك المصاحف. من جهة. ونسبة ذلك إلى أحد أئمة الشيعة في القرن الأول. من جهة أخرى. يستلزم التعارض التاريخي أو المفارقة التاريخية (anachronism).

والمجموعة الثانية من الأدلة والشواهد على كون هذه النسبة كاذبة هي تلك التي تعتمد على مواصفات نسخ المصاحف المنسوبة إلى أئمة الشيعة هذه. وفي هذا القسم يشير الكاتب إلى بعض الأمور الموجودة في نفس هذه النسخ، كنوع الخط. كما في استعمال الخط الكوفي المشرقي وهو متأخر زمنياً عن زمن الأئمة عليهم السلام. وجنس المصحف. كما في استعمال الورق وليس الجلد. والمضامين القرآنية. كما في اتباع القراءات المختلفة الرسمية والشاذة. ووجود الاشتباهات وسهو الكاتب. وهو أمر يتنافى مع عقيدة الشيعة القائمة على عدم حصول ذلك من الإمام. إضافة إلى الأدلة الواضحة على تزيوير الإمضاء بالخط الكوفي. وكل ذلك يشير بوضوح إلى صحة قناعتنا بأن القول بأن كتابة هذه المصاحف كانت على يد أئمة الشيعة هو قول خاطئ وبعيد عن الواقع.

المفردات الأساسية: المصاحف الكوفية، المصاحف المنسوبة إلى الأئمة، مصحف الإمام علي عليه السلام، تزيوير الإمضاء أو الترقية في النسخ القرآنية؛ اختلاف القراءات.

مقدمه

کتابت برخی از نسخه‌های کهن قرآنی را به برخی از شخصیت‌های معروف صدر اسلام چون امامان شیعه، برخی صحابه یا تابعین نسبت داده‌اند. این انتساب گاه به سبب وجود رقم الحاقی در پایان نسخه و گاه صرفاً انتساب و شهرتی شفاهی است. هرچند به دشواری می‌توان صحت این انتساب‌ها را اثبات کرد - و حتی در غالب موارد، شواهدی علیه این گونه نسبت‌ها و رقم‌های الحاقی وجود دارد - اما نباید فراموش کرد که این نسخه‌ها و مصاحف قدیمی، صرف نظر از انتسابشان به افرادی در صدر اسلام، خود فی‌نفسه آثار تاریخی بسیار ارزشمند و مهمی‌اند که در پژوهش‌های کنونی ما در باب تاریخ کتابت قرآن بسیار به کار می‌آیند. اگر می‌توانستیم کتابت یک نسخه قرآنی کهن به امام علی علیه السلام یا خلیفه سوم، عثمان بن عفان را قاطعانه اثبات کنیم، در آن صورت جزئیات بسیار دقیق‌تری در باب تاریخ قرآن در نخستین دهه‌های ظهور اسلام را به دست می‌آوردیم، اما اکنون هم که چنین دستاورد ارزشمندی را در اختیار نداریم، نمی‌توانیم از سایر ارزش‌ها و قابلیت‌های موجود در این نسخه‌ها چشم‌پوشی کنیم و آن‌ها را به آثاری صرفاً موزه‌ای تبدیل کنیم.

از همین رو، انتشار هریک از نسخه‌های قرآنی برجای مانده از قرون نخست (قرن اول تا سوم)، و تلاش برای یافتن تاریخ تقریبی کتابت آن می‌تواند به دانشمندان و محققان رشته‌های مختلف علمی کمک کند تا پاره‌ای از نظریات علمی خود را مجدداً تأیید کنند، برخی را تصحیح کنند و چه بسا، پاره‌ای را به دلیل تضاد با شواهد و اسناد کهن و عینی، کنار بگذارند. این امر تنها به بررسی و بازنگری نظریات معروف در خصوص تاریخ نزول و جمع قرآن مربوط نمی‌شود، بلکه طیف وسیعی از نکات تاریخی در باب تاریخ ظهور اسلام، خط و کتابت عربی، کتابت قرآن، رسم المصحف و هجاء المصاحف، نَقط و اعراب قرآن، مصاحف و قرائات صحابه، اختلاف مصاحف الامصار، قرائات سبعة و قرائات شاذ، تقسیم بندی‌های قرآنی (عدّ الآی، تخمیس، تعشیر، نامگذاری سُور، پیدایش و تطور تذهیب و تزیینات قرآنی، و مانند آن را در بر می‌گیرد.

در سال‌های اخیر من موفق شدم پژوهشی طولانی و دقیق در باب «مصحف مشهد رضوی» انجام دهم. این اثر (مشمول بردو نسخه به شماره‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی) یکی از قدیم‌ترین مصاحف قرآنی است که از قرن نخست هجری به دست ما رسیده است. به سبب وجود وقف‌نامه‌ای در آغاز آن از حدود قرن پنجم هجری، این اثر به امام اول شیعیان، حضرت علی علیه السلام نسبت داده شده و این انتساب با خط نسخی متأخر در جاهای دیگر مصحف نیز ذکر شده است. هنگام نگارش مقدمه‌ای تفصیلی بر چاپ فاکسیمیله این اثر مهم تاریخی ناگزیر بودم که در باب انتساب نسخه‌های قرآنی مختلف به امامان شیعه و نیز به برخی از صحابه و تابعین تحقیق کنم. مقاله حاضر به اختصار حاصل همان پژوهش است که به عنوان بخشی از مقدمه چاپ فاکسیمیله «مصحف مشهد رضوی» به عربی و انگلیسی به انتشار خواهد رسید.

مصاحف قرآنی منسوب به ائمه علیهم السلام

امروزه با جستجو در موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان، می‌توان نسخه‌هایی از قرآن را یافت که کتابت آنها به افرادی مشهور از قرن اول و دوم هجری نسبت داده شده است. قریب به ۱۵ نسخه قرآنی منسوب به خط عثمان، خلیفه سوم در موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان موجود است؛ بیش از ۵۰ نسخه قرآنی به خط امام علی علیه السلام، و بیش از یکصد نسخه دیگر به خط سایر ائمه علیهم السلام منتسب شده است. همچنین گهگاه نسخه‌هایی را به خط و کتابت دیگر صحابه و تابعین، چون عمر بن خطاب، سلمان فارسی، عقبه بن عامر، و حسن بصری نسبت داده‌اند. این در حالی است که تا اواخر قرن سوم هجری، به ندرت می‌توان نسخه‌ای از قرآن یافت که نام کاتبی عادی و غیر معروف در پای آن باشد. در واقع این سنت که کاتب نام خود را در پایان، یا در وسط نسخه قرآنی ذکر کند، امری متأخر از قرن دوم و حتی میانه‌های قرن سوم هجری است. بنابراین وقتی کاتبان مصاحف قرون نخست نام خود را در این نسخه‌ها نمی‌نوشته‌اند، انتساب قرآن به افراد معروف در صدر اسلام با تمسک به عبارتی چون «کتابه علی بن ابی طالب» یا «کتابه عثمان بن عفان»، نوعی آنارونیسم (anachronism) یا ناهمزمانی تاریخی (المفارقة التاريخية) در خود دارد. این امر ما را به تردید در صحت انتساب امضاهای موجود در پایان برخی مصاحف کنونی وامی‌دارد. طی یک دهه گذشته، من با بررسی نزدیک به دویست نسخه قرآنی منتسب به امامان شیعه علیهم السلام بدین نتیجه رسیده‌ام که به سختی می‌توان کتابت این نسخه‌ها را به امام علی علیه السلام و سایر فرزندان ایشان نسبت داد و در اینجا دلایل و شواهد خود را ذکر خواهم کرد.

در بررسی‌هایم طی سال‌های گذشته، تاکنون به حدود ۲۰۰ نسخه، قطعه یا برگه قرآنی برخورد کرده‌ام که به نحوی به خط و کتابت یکی از ائمه علیهم السلام منتسب شده‌اند. این نسخه‌ها را به طور کلی می‌توان بر چند دسته تقسیم کرد: الف) نسخه‌ها یا برگه‌هایی که صرفاً شهرت شفاهی انتساب به امام دارند، مانند نسخه شماره ۱ در آستان مقدس حسینی (کربلا) که منسوب به امام زین العابدین علیه السلام است، یا نسخه شماره ۱۲۶۱۰ در الخزانه الحسنية در رباط که منسوب به خط امام علی علیه السلام است،^۳ یا نسخه ش ۹۹۸۳ در کتابخانه آیه الله مرعشی که آن هم انتسابی شفاهی به امام زین العابدین

۱. از جمله نسخه Minutoli296 در کتابخانه دولتی برلین؛ MS E20 در مؤسسه مطالعات شرقی (سن پترزبورگ)؛ مصحف تاشکند در سمرقند؛ نسخه‌های HS44/32 و A1، و EH1، و EH9، و EH11، و EH208 در موزه تویقایی سراسی (استانبول)؛ نسخه شماره ۴۵۷ در موزه هنرهای ترک و اسلام در استانبول (TIEM)، نسخه موجود در مسجد المشهد الحسینی در قاهره؛ نسخه موجود در دارالکتب المصرية (قاهره)؛ نسخه ش ۱ در آرشیف ملی افغانستان (کابل)؛ و نسخه «قرآن نیکل» در کردستان، ایران.

۲. مثلاً نسخه Ar.973 در کتابخانه ملی اسرائیل به عمر بن الخطاب (تصویرش ۳۱)، نسخه EH20 در موزه تویقایی (استانبول) به سلمان فارسی، نسخه EH40 در موزه تویقایی (استانبول) به عقبه بن عامر، نسخه EH44 در موزه تویقایی (استانبول) به معاویه بن حدیج، و سه نسخه به شماره‌های «مصاحف ۵۰» در دارالکتب المصرية (قاهره) و Y4566 و R14 در موزه تویقایی (استانبول) به حسن بصری منسوب شده‌اند.

۳. انتساب شفاهی این نسخه به خط امام علی علیه السلام را دوست فاضلم، دکتر خالد زهری از رباط به من یادآوری کرد که از او سپاسگزارم. این نسخه را در سال ۱۹۳۴ آنویرتسل در آرشیو قرآنی خود، به صورت سیاه و سفید تصویربرداری کرده، اما آن را به

علیه السلام دارد.^۴ ب) نسخه‌ها یا برگه‌هایی که در قدیم الایام این انتساب شفاهی را فردی با خط نسخ یا نستعلیق و مانند آن به صورت مکتوب در جایی یا انتهای نسخه ذکر کرده است. یکی از قدیم‌ترین این نمونه‌ها نسخه قرآن شماره ۱۸ در آستان قدس رضوی^۵ است که واقف (ابوالقاسم مقرئ سزوی) این مطلب را در آغاز وقف نامه خود در قرن پنجم یا ششم هجری نوشته است. نمونه‌ای دیگر نسخه ش 194 Smith-Lesouëf (به خط مغربی و بنابر قرائت نافع) در کتابخانه ملی فرانسه است که کتابدار سلطنتی در دربار شاه سلیمان صفوی در ۱۰۷۷ هجری در آغاز آن نوشته است: «خط حضرت رضا علیه السلام». ج) نسخه‌ها یا برگه‌هایی که این انتساب را فردی با خط کوفی در جایی از متن قرآن یا در برگه‌ای جداگانه با عبارت: «کتبه علی بن ابی طالب» و مانند آن وارد کرده است. این دسته اخیر خود گونه‌های مختلفی دارد، اما در تمامی آنها، نام یکی از ائمه علیهم السلام به عنوان کاتب متن با خط کوفی افزوده شده که این خط ترقیمه همواره متفاوت از خط اصلی مصحف و متأخر از آن است.

می‌دانیم که تشرف به زیارت قرآن امامان علیهم السلام یا یکی از صحابه پیامبر نیز اراج و اعتبار فراوان داشته است. از همین رو، در بسیاری از مصاحف موجود و منتسب به ائمه علیهم السلام، نمونه‌هایی از «عرض دید» و شهادت به زیارت نسخه را می‌توان یافت. این امر سبب شده است که تقریباً هیچ‌کس پژوهشی تاریخی و انتقادی در باب صحت انتساب این نسخه‌ها به افرادی در دو قرن نخست انجام ندهد. از سوی دیگر، روشن است پیدایش نسخه‌های قرآنی منسوب به صحابه پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه علیهم السلام طی قرون متمادی، همواره ابزاری برای افزایش بهای مادی و معنوی آن بوده است. حتی گاه مالکان این آثار، در کنار ذکر انتساب یک برگه قرآنی به یکی از امامان، بهای آن را نیز نوشته‌اند. مثلاً در حاشیه برگه فریزر (MS Fraser 48) در کتابخانه بادلیان (آکسفورد) نوشته شده است: «خط حضرت امام جعفر صادق علیه السلام، هدیه صد روپیه» (تصویر ۹).

گزارش‌های تاریخی در آغاز قرن پنجم هجری نشان می‌دهد که برخی افراد سودجوبه روشنی با تغییر دادن مصاحف، آنها را با نام امام علی (ع)، یا عبدالله بن مسعود به برخی حاکمان و امیران اهدا می‌کرده‌اند. به عنوان یک نمونه، نویسنده کتاب المبانی در آغاز قرن پنجم هجری از قول استادش محمد بن الهیصم می‌نویسد:

مجموعه شخصی عبدالرحمن بن زید در مکناس (مراکش) نسبت داده است.
۴. تصویری از این نسخه، همراه با توضیحی در خصوص انتساب آن به امام زین العابدین علیه السلام بر روی جلد مجله میراث شهاب، ش ۸۵۸۴ (تابستان و پاییز ۱۳۹۵) منتشر شده است.
۵. این نسخه همراه با نیمه دیگرش (به شماره ۴۱۱۶ در همان کتابخانه)، یکی از کهن‌ترین مصاحف به خط حجازی در جهان به شمار می‌رود که من به آن، نام «مصحف مشهد رضوی» داده‌ام. برای معرفی تفصیلی این مصحف و اهمیت آن در تاریخ کتابت متن قرآن، نک. مقاله دیگر من به انگلیسی در زیر:

Morteza Karimi-Nia, "A new document in the early history of the Qur'an: Codex Mashhad, an 'Uthmānic text of the Qur'an in Ibn Mas'ūd's arrangement of sūras," in *Journal of Islamic Manuscripts* 10iii (2019), pp. 292-326.

برخی استادان ما می‌گفتند که مصحفی به خط اُبی بن کعب دیده‌اند که در برخی مواضع با مصحف کنونی متفاوت بوده است، اما به نظر من (محمد بن الهیصم) بعید نیست که این از جانب کسانی بوده که دوست دارند به آثار غریب خود افتخار کنند... گاه در میان اطرافیان حاکمان و بردگان مال دنیا و دنیا پرستان کسانی را می‌بینیم که چون در قرآن و علوم دینی دانشی نیاموخته‌اند، می‌کوشند با توسل به کتب عجیب و غریب به این حاکمان نزدیک شوند. پس چون امری غریب و نادر نمی‌یابند تا دستاویز خود کنند، برخی کتب معروف را گرفته، در آن چیزی می‌افزایند و از آن چیزی می‌کاهند، و بخشی را در آن جابجا می‌کنند و بدان عنوانی دور از ذهن می‌دهند تا از این راه بتوانند برای خود به کسب درامدی برسند. بدین ترتیب، هیچ عجیب نیست که یکی از ایشان مصحفی قرآنی را برگردد، در آن سوره‌هایی را جابجا کند، یا عباراتی را تغییر دهد، و پندارد که آن مصحف علی، یا ابن مسعود یا اُبی است. این فرد هدفی جز این ندارد که مصحف را به امیر یا حاکمی ارائه دهد و بگوید: «خزانه پادشاهی چون تو شایسته است که از انواع مصاحف در او باشد» این فرد هدفی جز کسب مال ندارد و برایش اهمیتی ندارد که چه جنایتی بر مردمان و دینشان روا می‌دارد.^۶

رویت مصحف یا اذعان به وجود مصاحفی با امضای امام علی علیه السلام در منابع کهن قرون چهارم هجری به بعد گزارش شده است. من در اینجا به سه نمونه از این منقولات اشاره می‌کنم. نخست: الملک العزیز بن بویه، أبو منصور بن الملک جلال الدولة در سال ۴۱۵ هجری در شهر میافارقین، قرآنی به خط امام علی علیه السلام را به نصرالدوله ابونصر احمد (حکومت: ۴۵۳-۴۰۲ ق)، حاکم قدرتمند موصل و میافارقین اهدا کرده است. ازرقی فاروقی در گزارش خود چنین می‌نویسد: «برای او دو چیز هدیه آورد: نخست یاقوت احمر به وزن ۷ مثقال که تا آن زمان نزد بنی مروان بود، و دوم، مصحفی به خط علی بن ابی طالب صلوات الله علیه. سپس گفت: برایت دنیا و آخرت را همراه آوردم. حاکم پسندید و تحسینش کرد و پدو بیش از بیست هزار دینار بخشید.»^۷ همچنین می‌دانیم که ابن ندیم

۶. «وقال الشيخ محمد بن الهیصم رحمه الله: ... وقد ذکر بعض مشایخنا رحمهم الله أنه رأى مصحفاً منسوباً إلى أبي خلف ببعض حروفه هذا المصحف، لكن لا نأمن أن يكون ذلك من جهة بعض من يحب الافتخار بالغريب... وقد نرى من المفتنين نواب الملوك، وعبيد أرباب الأموال، وأبناء الدنيا إذا لم يجدوا للقرآن وعلوم الدين عندهم موقفاً فيفتخرون إليهم بغرائب الكتب، وإذا أعوزهم الغريب الذي يستدرج به، أخذوا بعض الكتب المعروفة يزيدون فيها ويتقصون، ويقدمون ويؤخرون ويعنونونه بعنوان بعيد ليتسببوا بذلك إلى استخراج شيء منهم. فعلى هذا النحو لا يؤمن أحدهم أن يعمد إلى مصحف فيقدم منه سوراً ويؤخر أخرى، ويحرف ألفاظاً، ثم يزعم أنه مصحف علي أو عبد الله أو مصحف أبي، وليس غرض البائس من ذلك إلا أن يحمله إلى بعض الملوك فيقول: "إن خزانه مملوك يجب ألا تخلو من نسخة من كل مصحف ليستخرج من حطامه شيئاً، ولا يبالي بما كان من جنابة علي الذين وأهله." (مقدمتان في علوم القرآن، ۱۹۵۴، بخش نخست، كتاب المباني لنظم المعاني، ص ۴۸۷).

۷. «حمل له الحبل الياقوت الاحمر الذي كان عند بني مروان وكان وزنه سبعة مثاقيل وحمل له مصحفاً بخط علي بن ابی طالب صلوات الله عليه. وقال: قد حملت لك الدنيا والآخرة فآثر له في مضيفه واحسن له واجازه وعزم له اموالاً كثيرة ما يزيد على عشرين الف دينار» (تاريخ الفارقي، احمد بن يوسف بن علي بن الازرقی الفارقي، ص ۱۴۵، ۱۴۴).

(م ۳۸۵ ق)، قرآنی به خط حضرت علی (ع) نزد ابویعلی حمزه حسنی مشاهده کرده است.^۸ سومین گزارش از اوایل قرن ششم هجری در اثر مقریزی آمده است که می‌گوید: «مأمون بطائحی، وزیر ابویعلی منصور بن احمد معروف به الأمر بأحكام الله، خلیفه فاطمی، دستور به طلاکاری مصحفی به خط امام علی (ع) داده که در جامع عتیق (فسطاط یا قاهره) نگهداری می‌شده است.»^۹

با این همه، این انتساب‌ها به دورانی پیش از قرن چهارم بازمی‌گردد، به این معنا که هیچ اثر یا روایتی در اختیار نیست که نشان دهد فردی در قرن دوم یا سوم، نسخه‌ای از قرآن به خط و امضای امام علی علیه السلام یا دیگر امامان را دیده باشد یا آن را گزارش کرده باشد. روشن است که این امری متفاوت از موضوع جمع قرآن به دست امام علی علیه السلام است. روایات دال بر جمع قرآن به دست امام علیه السلام فراوانند و در جای خود نیازمند تحلیل و بررسی دیگری هستند. در اینجا سخن بر سر کتابت مصحفی از امام است که امضای امام را در خود داشته باشد، همانند آنچه امروز از مصاحف منتسب به امام را در کتابخانه‌های مختلف می‌یابیم. با این مقدمات و توضیحات، اکنون دلایل خود بر عدم صحت انتساب کتابت مصاحف به ائمه را در هفت بند ذکر می‌کنم:

دلیل یکم: مصحف عثمان یا مصحف‌های رونویسی شده از روی مصحف عثمان تا مدت‌ها در شهرهای مختلف بصره، کوفه، شام و مدینه در دسترس بوده است. گزارش‌های متعددی از عالمان قرون دوم تا پنجم هجری در دست است که به برخی از ویژگی‌های این مصاحف به اجمال یا تفصیل اشاره کرده‌اند و مشاهده عینی چنین مصاحفی را گزارش کرده‌اند. این در حالی است که هیچ‌گاه روایتی دال بر رویت نام امام علی علیه السلام در پایان مصحفی از قرآن در این قرون ثبت نشده است. به یاد بیاوریم که حتی مصاحف غیر عثمانی چون مصحف ابن مسعود تا مدت‌ها در کوفه رواج داشته و نمونه‌هایی از آن را ابن ندیم در الفهرست خود گزارش می‌کند. چگونه ممکن است که جزئی‌ترین اطلاعات در خصوص مصاحف عثمانی و غیر عثمانی در روایات قدیم و مشاهدات عالمان اسلامی قرون نخست گزارش شده باشد، اما هیچ‌کس از نسخه‌ای از قرآن با امضای یکی از ائمه اطلاعی ندهد، و محتوای نسخه را گزارش نکرده باشد؟

تنها این فرض یا احتمال ضعیف باقی می‌ماند که بگوییم مصحف یا مصاحفی به خط یک یا چند تن از ائمه وجود داشته و در میان اصحاب ایشان یا شیعیان بعدی بدین وصف شهرت داشته است. سپس در قرون بعدی، کسی از این اصحاب، آن اشتها را در انتهای نسخه با عباراتی چون کتبه علی بن ابی طالب یا کتبه حسن بن علی و... ثبت کرده است. همچنین بعید نیست کسی این فرض را

۸. ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۰.

۹. «وَأَمْرُ الْوَزِيرِ الْمَأْمُونِ: بِإِطْلَاقِ الْفِي دِينَارٍ مِنْ مَالِهِ، وَتَقَدَّمَ بِأَنْ يَصَاغَ بِهَا قَنْدِيلٌ ذَهَبٌ، وَسِلْسَلَةٌ فَضَّةٌ بِرِسْمِ الْمَشْهَدِ الْعَسْقَلَانِيِّ، وَأَنْ يَصَاغَ عَلَيَّ الْمَصْحَفُ الَّذِي بَخَطَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيَّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ بِالْجَامِعِ الْعَتِيقِ بِمَصْرٍ مِنْ فَوْقِ الْفِضَّةِ ذَهَبٌ» مقریزی، المواعظ والإعتبار، ج ۲، ص ۲۸۹. نیز نک. همین اثر، ج ۲، ص ۳۹۴، ۴۲۶.

مطرح کند که شیعیان نخستین به سبب نگرانی و ترس از واکنش حاکمان بنی امیه و بنی عباس، نام کاتب (امام علی علیه السلام) را در انتهای این مصاحف از بین برده‌اند. اما این اشکال در صورتی قابل قبول است که مصاحف منسوب به امام علی علیه السلام متفاوت از نسخه عثمانی باشند، حال آنکه نسخه‌های موجود کنونی و منسوب به ائمه همگی مطابق با نسخه عثمانی هستند.

دلیل دوم: امضا کردن نسخه قرآنی در قرون نخست، به ویژه در قرن اول و دوم امری مرسوم و متداول نبوده است. اگر این امر در آن دو قرن رایج می‌بود، چنین نکته مهمی در قدیم‌ترین آثار اسلامی همانند کتب تراجم، فهرست، رجال، یا کتب المصاحف گزارش می‌شد. افرادی چون ابو عبید (در فضائل القرآن)، ابن الندیم (در الفهرست) یا سجستانی (در کتاب المصاحف) جزئی‌ترین گزارش‌ها یا مشاهدات شخصی خود در باب مصاحف قرآن را گزارش می‌کنند، اما هیچ اشاره‌ای به ذکر نام کاتبان نسخه‌ها در انجامه آن ندارند. شگفت آنکه در غیاب نام بسیاری از کاتبان معمولی که قرآن را بارها و بارها طی قرون نخست کتابت کرده‌اند، تنها و تنها ذکر نام امام علی و فرزندان وی علیهم السلام و خلیفه سوم، عثمان بن عفان را در انتهای برخی از مصاحف کنونی می‌یابیم. شگفت‌تر آنکه گاه حتی امضای منسوب به یکی از امامان در میانه یک سوره، یا پیش از اتمام یک آیه قرار داده شده است^{۱۰} که این خود نشانه آشکارتری از جعل است. تنها توجیه ممکن آن است که بپذیریم فردی در قرون بعدی، با اطمینان یا با باور شخصی به این انتساب، چنان امضا و انجامه‌ای را در چنین مکان غریب و نامتعارفی افزوده است.

دلیل سوم: هیچ یک از راویان و اصحاب ائمه علیهم السلام از وجود یا رویت مصحفی به امضای امام علی علیه السلام و سایر ائمه سخن نگفته‌اند.^{۱۱} هیچ یک از راویان و ادیبان، مورخان و عالمان قرون اول تا سوم نیز از مشاهده نسخه قرآن ائمه علیهم السلام سخن نگفته‌اند. حتی کسانی که خط و کتابت و امضای امام علی علیه السلام را گزارش کرده‌اند، از وجود چنین امضاها و انتساب‌هایی سخن

۱۰. مثلاً در قرآن ش ۱۰ در موزه ملک، با امضای منتسب به امام حسن علیه السلام؛ یا نسخه فروخته شده در حراج کریستیز، لندن، ۱۳ اکتبر ۱۹۹۸، کالای ش ۱۱، با امضای منتسب به امام حسین علیه السلام.

۱۱. نیازی به تاکید نیست که در اینجا مراد عدم وجود مصحف علی علیه السلام در واقع و نفس الامر نیست. مراد نفی وجود مصحفی شبیه به مصاحف امروزی (موسوم به قرآن عثمانی) با امضای «کاتبه علی بن ابیطالب» است. روشن است که عالمان سنی و شیعه همواره از قدیم به کتابت قرآنی به دست امام علیه السلام اذعان داشته‌اند که حاصل جمع قرآن از سوی ایشان در روزهای نخست پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بوده است. اما این مصحف خاص همانند دیگر مصاحف منسوب به برخی صحابه (نظیر عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب)، ویژگی‌هایی خاص خود داشته است که با مصحف رایج عثمانی مطابقت نمی‌کرده است. از جمله آنکه ترتیب سوره‌ها در مصحف امام علی علیه السلام بر اساس ترتیب نزول قرآن بوده است (یا چنانکه یعقوبی در تاریخ خود، ج ۲، ص ۱۳۵، گزارش می‌کند، ترتیبی کاملاً خاص و متفاوت از ترتیب عثمانی بوده است). این در حالی است که تمامی مصاحف و نسخه‌های کنونی منتسب به خط امام علی علیه السلام (در ایران، عراق، یمن، هند، ترکیه و اروپا)، دارای ترتیب عثمانی‌اند. به علاوه در تمامی این نسخه‌ها، برخی نمونه‌ها از اختلاف قرائات و اختلاف مصاحف امصار را می‌توان یافت که متأخر از دوران حیات آن امام است. بیفزاییم که اغلب این آثار حاوی نمونه‌هایی متعدد از سهوا و اشتباهات کاتب‌اند که از نظر شیعیان، صدور آن‌ها از امام معصوم ممکن نیست.

نگفته‌اند. یکی از بهترین شاهدان در این خصوص، یحیی بن زیاد فراء (م ۲۰۷ ق) ادیب و مفسر لغوی در پایان قرن دوم در کوفه است. وی در تفسیر خود، معانی القرآن می‌نویسد: «وبلغنی إنَّ کتاب علی بن اَبی طالب رحمه الله كَانَ مکتوبًا: هَذَا کتاب من علی بن اَبی طالب کتابها [كذا]: اَبوفی کل الجهات، وهي تعرب فی الکلام إذا قرئت.»^{۱۲} این عبارت نشان می‌دهد که عالم مهم و برجسته‌ای چون فراء، در پایان قرن دوم هجری در کوفه، خبری از قرآن‌های امضاشده به خط امام علی علیه السلام ندارد و نمی‌داند در پایان این قرآن‌های ادعاشده و منسوب به علی علیه السلام چه بوده است، حال آنکه وی همواره از قرآن‌های عبدالله بن مسعود خبر می‌دهد و در مواضع مختلف کتابش، به توصیف جزئیات «مصحف عبدالله» یا «مصحف عبدالله» می‌پردازد.

دلیل چهارم: در بسیاری از موارد، نشانه‌های تأخر مصاحف منسوب به ائمه علیهم السلام را با دقت ظاهری در خود این نسخه‌ها می‌توان دریافت. از جمله آنکه برخی از این مصاحف بر روی کاغذ کتابت شده‌اند که قطعاً در دو قرن نخست در عراق و حجاز و شامات وجود نداشته است (فی المثل نسخه R38 در موزه توپقاپی سارای منسوب به امام حسین علیه السلام، نسخه ۱۰۱۱ در کاخ گلستان تهران، منسوب به امام حسن علیه السلام، و نسخه ۱۱۹۳۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی منسوب به امام رضا علیه السلام). منیر قاضی در مقاله خود راجع به عتبه حسینی از نسخه‌ای بسیار متأخر (نسخه ش ۵۵) بر روی کاغذ سخن گفته است که بر روی آن ذکر شده که نسخه به خط امام علی علیه السلام است، اما این دروغی بیش نیست و کاغذی بودن نسخه، خود این انتساب را نفی می‌کند.^{۱۳} در برخی نمونه‌ها، مثلاً در انتهای نسخه شماره ۴۲۹۳ در موزه ملی ایران آمده است: «کتبه و ذهبه علی بن ابیطالب سبع هجرية»^{۱۴} (نک. تصویر ۱ و ۲) بدیهی است که تذهیب امری بسیار متأخر از قرن نخست است و کتابت و تذهیب قرآن در سال هفتم هجری - دوران رسالت رسول اکرم - معنای روشنی ندارد. در نمونه‌ای دیگر (کتابخانه ملی فرانسه، نسخه ش 194 Smith-Lesouëf)، نسخه‌ای از قرآن به خط مغربی و با قرائت ورش از نافع به خط امام رضا علیه السلام منتسب شده است که به روشنی، ناآگاهی جاعل یا انتساب دهنده را نشان می‌دهد (نک. تصویر ۲۴).

دلیل پنجم: وجود اغلاط کاتب که حدوث آن در اغلب نسخه‌های کهن امری متداول است (به ضمیمه وجود اغلاط اصلاح شده کاتب)، نشان از عدم امکان صحت انتساب این مصاحف به امیرالمومنین علی علیه السلام و نیز سایر امامان شیعه دارد. موضوع اشتباه کاتب در هنگام کتابت متن قرآن امری طبیعی است. از همین رو، این امر از نخستین سال‌های کتابت قرآن می‌توانسته است رخ دهد. هم

۱۲. فراء، معانی القرآن، ۳/ ۱۱۴.

۱۳. منیر القاضی، «خزانة العتبه الحسينية المقدسة»، مجلة المجمع العلمي العراقي (بغداد)، سال ششم، ۱۳۷۸ق / ۱۹۵۹م، ص ۳۷، ۱۶. نیز در ص ۲۹، ۲۸.

۱۴. تصویری بازسازی شده از این ترقیمه، اکنون در کتابخانه دولتی برلین، نسخه شماره 532 or.fol می‌شود.

در روایات کهن تاریخی و هم در آثار باقی مانده از کهن ترین مصاحف قرآنی می توان نمونه ها و شواهد روشنی برای امریافت. بسیاری از گزارشگران مصاحف قدیم، به ندرت به اشکالات املائی ابتدایی در مصاحف قدیم اشاره می کنند. با آنکه اصل وجود این امر طبیعی در مصاحف کهن را نمی توان عقلاً - و نیز با توجه به شواهد برجای مانده در مصاحف کهن - انکار کرد،^{۱۵} اما مطابق باور کلامی شیعیان، امام علیه السلام از ارتکاب چنین اشتباهی - عمدتاً یا سهواً - معصوم است و چنین رخدادی ممکن نیست. این استدلال دست کم می تواند بسیاری از عالمان شیعه را نسبت به عدم صحت انتساب چنین نسخه های قرآنی به امامان شیعه قانع کند. یکی از دلایلی که بر اساس آن، نمی توانیم انتساب نسخه قرآنی ش ۱ در حرم علوی در نجف اشرف را به امام علی علیه السلام بپذیریم (تصاویر ۵ و ۶)، آن است که در کتابت متن این نسخه، بیش از ۳۰ مورد سهو کاتب وجود دارد که طبیعتاً نباید از امام معصوم سرزده باشد.^{۱۶}

دلیل ششم: وجود تفاوت های بسیار زیاد - از حیث املا، رسم و قرائت - مابین قرآن های مختلف منسوب به خط امام علی علیه السلام نشان از عدم امکان صحت انتساب تمامی این مصاحف به امیرالمومنین علیه السلام دارد. بر اساس مشاهدات و بررسی هایی که انجام داده ام، هیچ گاه دو قرآن منسوب به خط امام علی علیه السلام (از حیث قرائات، از حیث خط و املا، از حیث اختلاف مصاحف و مانند آن) با یکدیگر تطابق یا تشابه کامل ندارند. در برخی از این مصاحف، تک تک آیات (حتی بسمله) جداسازی شده اند و اصطلاحاً عد الای مشخص شده است (مانند نسخه های ش ۱۸، ۲۶، و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی). در برخی دیگر، پایان هیچ آیه ای معین نشده، بلکه بعدها فردی دیگر آیات هر سوره را بدون احتساب بسمله، بر طبق دیدگاه اهل سنت، تخمیس و تعشیر کرده است (مانند نسخه شماره ۱ در حرام امام علی علیه السلام در نجف؛ نک. تصویر ۵ و ۶). در مواردی که عد الای انجام گرفته و انتهای هر آیه مشخص شده است، این شمارش گاه مطابق

۱۵. طیار آلتی قولاج در مقدمه خود بر چاپ فاکسیمیل از نسخه منسوب به عثمان بن عفان در المشهد الحسینی (قاهره)، ضمن معرفی چهار نسخه معروف منسوب به خلیفه سوم (مصحف تاشکنند در سمرقند، نسخه ش H.s.32 در تویقاپی سرای، نسخه ش ۴۵۷ در موزه هنرهای ترکی و اسلامی، و نسخه المشهد الحسینی در قاهره)، به برخی از اشتباهات کاتب در آن نسخه ها اشاره کرده است. نک. مقدمه طیار آلتی قولاج، مقدمه المصحف الشریف المنسوب إلى عثمان بن عفان رضی الله عنه: نسخه المشهد الحسینی بالقاهرة، استانبول، ۱۴۳۰ ق / ۲۰۰۹ م، ج ۱، ص ۱۰۲، ۱۰۹، ۱۱۵، ۱۳۶، ۱۳۸.

۱۶. برخی از اشتباهات کاتب در نسخه کوفی قرآن شماره ۱ در کتابخانه حرم علوی در نجف اشرف به قرار زیر است: حظا فی فی الآخرة (ص ۷۳) به جای «حظا فی الآخرة» (آل عمران، ۱۷۶)؛ لعذاب (ص ۸۲)، به جای «العذاب» (النساء، ۲۵)؛ ممن یخلق (ص ۱۱۰) به جای «ممن خلق» (المائدة، ۱۸)؛ ذکروا له (ص ۱۳۵)، به جای ذکروا به (الأعما، ۴۴)؛ مسوحا (ص ۱۵۰)، به جای «مسفوحاً» (الأعما، ۱۴۵)؛ ذلک (ص ۱۷۴)، به جای «کذلک» (الأعراف، ۱۶۳)؛ صددم (ص ۲۸۰)، به جای «صددم» (النحل، ۹۴)؛ تسطع (ص ۳۰۵)، به جای «تستطع» (کهف، ۷۸)؛ ینظر (ص ۳۱۱)، به جای «یبصر» (مریم، ۴۲)؛ اطعوا (ص ۳۱۳)، به جای «اضاعوا» (مریم، ۵۹)؛ هطما (ص ۳۲۳)، به جای «هضما» (طه، ۱۱۱)؛ یروا کیف (ص ۴۰۲)، به جای «یروا کیف» (عنکبوت، ۱۹)؛ ضعفین (ص ۴۳۲)، به جای «ضعفین» (الأحزاب، ۶۸)؛ الاکانت (ص ۴۴۸)، به جای «ان کانت» (یس، ۲۹)؛ آیات (ص ۵۴۵)، به جای «آیت بینت» (الحدید، ۹)؛ یومنون بالله (ص ۵۵۲)، به جای «یومنون بالله» (المجادلة، ۲۲). همچنین در مصحفی مشابه به خط کوفی (به شماره ۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی)، و منسوب به امام علی علیه السلام، کاتب بخشی از آیات ۴۵ تا ۴۶ از سوره کهف را در برگ ۱۱۶۲ هنگام کتابت از قلم انداخته است.

با نظام مکی است، گاه مدنی اول، گاه مدنی دوم، گاه بصری و به ندرت مطابق با نظام کوفی است. همچنین مواضع «اختلاف مصاحف الأمصار» در برخی قرآن‌های منسوب به امام علی علیه السلام (مانند نسخه شماره ۱ در حرم امام علیه علیه السلام در نجف اشرف و نسخه شماره ۱ در آستان قدس رضوی) به نظام بصره نزدیک است، و در برخی (مانند نسخه‌های قرآنی ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی) به نظام مدینه مشابهت فراوان دارد.

دلیل هفتم: دقت در نوع خط کوفی به کار رفته در اغلب مصاحف منسوب به امام علی علیه السلام و نیز سایر ائمه علیهم السلام نیز نشان از جعلی بودن این انتساب‌ها دارد. برای بسیاری از افراد که طی قرون میانه به انواع خطوط نسخ و محقق و ثلث و ریحان عادت ذهنی و بصری داشته‌اند، تمایز میان سبک‌های مختلف خط کوفی ممکن نبوده است و از همین رو، به سهولت هر خط کوفی را به افرادی در قرن نخست نسبت می‌داده‌اند.^{۱۷} در جایی که برخی از بزرگ‌ترین خوشنویسان و خطاطان اسلامی چون ابراهیم سلطان تیموری (۷۹۶-۸۳۸ ق) به سادگی، کتابت قرآنی با خط کوفی متأخر مشرقی در قرن پنجم هجری را به امام جعفر صادق علیه السلام نسبت داده‌اند (تصویر ۲۱)،^{۱۸} پذیرش این باور در میان عموم مردم، و حتی برخی عالمان شیعه چون شیخ بهایی (۹۵۳-۱۰۳۰) چندان دور از انتظار نیست (تصویر ۲۲).

براین اساس، امروزه با کمی دقت به سهولت می‌توان تشخیص داد که انتساب بسیاری از قرآن‌های مکتوب به خط متأخر کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی به شخصیت‌های قرون اول و دوم جعلی است، چراکه خط کوفی اینگونه مصاحف نمی‌تواند پیشتر از قرن چهارم هجری پدید آمده باشد. شماری از قرآن‌های کتابت شده به خط کوفی متأخر یا کوفی مشرقی که به یکی از امامان علیهم السلام منتسب

۱۷. در این باره فرانسوا دروش می‌نویسد: «بسیاری از قرآن‌هایی که با یقین نسبی به قرن سوم هجری منسوب است، در قسمت پایانی دارای عباراتی است که به اشتباه به حضرت علی (ع) و عثمان سومین خلیفه از خلفای راشدین نسبت داده شده می‌شود. این امر از آنجا پدید آمد که نوع دست خط به کار رفته در این دست نوشته‌ها برای مسلمانان قرون بعد چندان قدیمی به نظر می‌رسید که آن‌ها متقاعد می‌شدند این دست نوشته‌ها فقط ممکن است در قرن اول نگاشته شده باشد» سبک عباسی، ترجمه فارسی، ص ۱۱. متن انگلیسی، ص ۱۱.

۱۸. ابراهیم سلطان، دومین پسر شاهرخ، فرزند امیر تیمور گورکانی که خود قرآن‌های متعددی را به زیباترین خطوط کتابت کرده است، پس از تکمیل افتادگی‌های پایانی و کسرنویسی نسخه‌ای از قرآن به خط کوفی مشرقی (ش ۱۷ آستان قدس رضوی)، می‌نویسد: «هذا المصحف المجید بخط الامام الحاذق جعفر بن محمد الصادق رضی الله عنه» (تصویر ۲۱). بعداً کسی -ظاهراً شیخ بهائی- با پاک کردن دعای انتهایی، چنین افزوده است: صلوات الله و سلامه علیه و [كذا] آیانه و ابناؤه المعصومین الطیبین الطاهرین. نزدیک به دو قرن بعد در سال ۱۰۰۸، شاه عباس این نسخه را بر حرم رضوی وقف کرده، و شیخ بهایی دروقف نامه آن چنین نوشته است: «هو: هذا المصحف المجید الذی تنسب کتابته الی سیدنا و امامنا حجة الله علی الخلائق جعفر بن محمد الصادق سلام الله علیه و علی آیانه و اولاده الطاهرین و وقف علی الروضة المقدسة المنورة المطهرة الرضیة الرضویة. سلام من الرحمن نحو جنابها فان سلامی لا یلیق ببابها. و الواقف هو تراب عتبة الرضا سلام الله علیه، اعنی سید سلاطین الزمان و اعظم خواقین الدوران صاحب النسب الطاهر النبوی و الحسب الطاهر العلوی ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی خلد الله تعالی ملکه و اجری فی بحار النصر و التابید و التابید بلکه بمحمد و آله الطاهرین سنة ۱۰۰۸. حزره تراب اقدام خدام العتبة المقدسة الرضویة، بهاء الدین محمد العاملی عفی عنه» (تصویر ۲۲).

شده‌اند از این قرار است:

- نسخه ش 194 Smith-Lesouëf در کتابخانه ملی فرانسه، به خط مغربی و مطابق با قرائت نافع بن عبدالرحمن المدنی، منسوب به خط امام رضا علیه السلام.
- نسخه قرآن ش ۱۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی، به خط کوفی مشرقی، منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام (تصویر ۲۱ و ۲۲).
- نسخه R38 در موزه توپقاپی، استانبول، به خط کوفی مشرقی، منسوب به امام حسین علیه السلام (تصویر ۲۳).
- نسخه ش ۲ در کتابخانه رضا، رامپور، ایالت اوتار پرادش، هند، به خط کوفی مشرقی و بر روی کاغذ، منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام.
- نسخه ش ۱۳۷۸ در موزه کاخ گلستان، تهران، به خط کوفی مشرقی، منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام.
- نسخه جزء قرآنی ۳۰۸۵ در کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، منسوب به یکی از ائمه -لا علی التعیین. این نسخه در واقع یک جزء از ۳۰ جزء مجزای قرآنی کامل است که در فاصله سال‌های ۴۶۲ تا ۴۶۶ هجری به دست عثمان بن الحسین الوراق الغزنوی کتابت و تذهیب شده است. این یک جزء در زمانی نامشخص از بقیه اجزاء جدا شده بوده است و بعدها، فردی نامعلوم در آغاز آن، کتابت آن را به یکی از امامان شیعه منتسب کرده است. با آنکه شاه عباس صفوی (۱۰۳۸۹۷۸ ق) این نسخه را بر بقیه شیخ صفی الدین در اردبیل وقف کرده بود، در دهه‌های اخیر، این نسخه مجدداً به حرم رضوی در مشهد انتقال یافته است.
- نسخه ش ۴۲۴۳ در موزه ملی ایران، تهران، به خط کوفی مشرقی، منسوب به امام حسن علیه السلام.
- نسخه ش ۱۰۱۱ در موزه کاخ گلستان، تهران، به خط کوفی مشرقی، منسوب به امام حسن علیه السلام. این نسخه قرآنی با سبک ایرانی است که هر جزء آن در تعداد مشخصی از برگه‌ها نوشته شده و هر صفحه از آن نیز به انتهای آیه ختم می‌شود. این سبک از کتابت منظم و باقاعده در قرآن نویسی طی قرون پنجم تا دهم هجری در ایران رواج بسیار یافت و نمونه‌های متعددی از آن اکنون در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران و عراق یافت می‌شود.^{۱۹}
- نسخه ش ۲۲۶ در کتابخانه رضا، رامپور، ایالت اوتار پرادش، هند، به خط کوفی مشرقی و بر

۱۹. درباره این نسخه و نیز سایر مصاحف قرآنی باقاعده، نگاه کنید به مقاله دیگر من: «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۱). قرآن نویسی منظم و باقاعده در ایران از قرن پنجم تا دهم هجری و تأثیر آن در کتابت قرآن از عصر عثمانی تا امروز»، آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۵ / پیاپی ۱۸۵، آذر و دی ۱۳۹۹، ص ۷۳-۴۵.

روی کاغذ، منسوب به امام رضا علیه السلام.

- یک نمونه بسیار جالب توجه، قرآنی به خط کوفی مشرقی است که ترقیمه پایانی آن به وضوح نشان می‌دهد در ۲۵ محرم الحرام ۵۴۳ هجری کتابت شده، اما به کتابت و خط امام موسی کاظم علیه السلام نسبت داده می‌شود (تصویر ۲۹). این نسخه اکنون در میان شیعیان کشمیر هند نگه‌داری می‌شود و هر سال در روز اربعین برای تبرک و بازدید عموم مؤمنان در باب الجواد یا باب الحوائج در منطقه چاتابال سرینگار عرضه و نمایش داده می‌شود. مردم منطقه بر این باورند که این قرآن را امام علیه السلام در سال ۱۷۳ هجری و در زندان هارون الرشید، پنجمین خلیفه عباسی، کتابت کرده، و نسخه آن در اختیار نسل ایشان بوده تا آنکه حدود ۵۰۰ سال پیش، یکی از سادات ایرانی آن را از اردبیل به کشمیر انتقال داده است.
- آخرین مثال، مصحفی قرآنی به خط کوفی مشرقی بر روی کاغذ، موسوم به «قرآن عثمان» است که در مسجد روستای نیگل (کردستان، ایران) نگه‌داری می‌شود (تصویر ۳۰). بر اساس باور مردم منطقه، این نسخه به خط عثمان به عفان، خلیفه سوم کتابت شده، اما خط کوفی مشرقی آن به روشنی نشان می‌دهد که این اثر متأخر از قرن چهارم هجری است.

***

فهرست اجمالی قرآن‌های منسوب شده به ائمه علیهم السلام

جدول زیر فهرستی اجمالی از نسخه‌های منتسب به امامان شیعه در کتابخانه‌ها و موزه‌های دنیا را ارائه می‌دهد. برخی از این نسخه‌های قرآنی را اهل سنت به سه امام نخست شیعه و نیز امام ششم (امام صادق) منتسب کرده‌اند (مثلاً در موزه توپقاپی، و دارالکتب المصریة)، اما اغلب آنها از سوی شیعیان و در محیط‌های شیعی انتساب یافته‌اند. با آنکه انتساب مصاحف به صحابه پیامبر و ائمه شیعه علیهم السلام دست کم از قرن چهارم هجری رواج داشته است، اما این روند در سده‌های اخیر به ویژه در دو دوره صفویه و قاجار رشد بسیار بیشتری داشته است. همچنین در شبه قاره، گاه برخی مصاحف قرآنی به خط غیرکوفی و نزدیک به نسخ را نیز به امام نسبت داده‌اند.^{۲۰} روند افزایشی انتساب نسخه‌های قرآنی به امامان شیعه در دوران صفویه می‌تواند حاصل رقابت شاهان صفوی با رقبای عثمانی باشد. این امر همچنین می‌تواند حاصل عشق و علاقه وافر برخی شیعیان ناآگاه بوده باشد. در یک نمونه عجیب، فردی تکه‌های مختلف (بیش از ده قطعه) چند قرآن کوفی کهن را به صورتی واحد و منسجم به سه امام شیعی

۲۰. در یک نمونه جالب، قرآنی بخط کوفی مشرقی با انجامة‌ای مورخ ۲۵ محرم سال ۵۴۳ را به امام موسی کاظم (ع) (۱۲۸-۱۸۳ق) نسبت داده‌اند! این نسخه اکنون در میان شیعیان کشمیر نگهداری می‌شود و سالی یکبار در روز اربعین در مسجد باب الجواد سرینگار (کشمیر) به نمایش عمومی گذاشته می‌شود. بنا به باور عمومی مردم کشمیر، امام این قرآن را در سال ۱۷۳ هجری در زندان هارون الرشید کتابت کرده، و سید سلطان حیدر موسوی از نوادگان امام موسی کاظم، آن را ۵۰۰ سال پیش از اردبیل به کشمیر آورده است.

نسبت داده است: برای این کاریک یا دو سطر پایانی برگه‌ای قرآنی را پاک کرده، و به جای آن، انجامه‌ای منسوب به یکی از امامان افزوده است و سپس با خطی دیگر، شهادت و امضا و مهر شاه اسماعیل صفوی را بر زیارت آن نسخه جعل کرده است. این شیوه واحد احتمالاً الگوبرداری از انجامه جعلی نسخه‌ش Minutoli 296 (در کتابخانه دولتی برلین) منسوب به عثمان بن عفان بوده است، چراکه پاره‌های دیگری از همین قرآن ۱۶ سطری کوفی در میان آن ده قطعه منسوب به امامان شیعه دیده می‌شود.^{۲۱}

گاه نسخه‌ای یا برگه‌هایی از قرآنی را به یک امام نسبت داده‌اند، در حالی که دیگر پاره‌های همان قرآن در مکانی دیگر را به امامی دیگر منتسب کرده‌اند، یا اصلاً به هیچ‌کسی منسوب نشده است. مثلاً قرآن معروف ۹ سطری با ۶۴ برگ به خط کوفی در کتابخانه امیرالمؤمنین (تأسیس علامه امینی در نجف) به امام علی علیه السلام انتساب یافته است، در حالی که ۱۲ پاره دیگر آن در کتابخانه آستان قدس رضوی (سه نسخه به شماره‌های ۱۶، ۴۰، و ۱۶۵۸ یک) در موزه ملی عراق در بغداد (نسخه شماره ۱۹۵)، کتابخانه بادلیان در آکسفورد (ش 401b)، مجموعه ناصر دیوید خلیلی (ش KFQ82)، کتابخانه چستربیتی (ش Is1409)، کتابخانه بریتانیا (شماره‌های Loth3 و Or7285)، و کاخ گلستان به شماره ۱۰۳۷ قرار دارد. همچنین قرآن ش ۳۳۸۲ در کتابخانه آستان قدس رضوی منسوب به امام حسین علیه السلام، تنها حاوی ۸ برگ کوفی ۹ سطری است که دیگر اجزای آن در کاخ گلستان، ش ۱۰۴۰ و ش ۱۰۴۶ و نیز در کتابخانه ملی اسرائیل، ش Yah.Ms.Ar.970 قرار دارد. نسخه‌های ش ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی نیز، در واقع همگی از یک قرآن چند پاره در قرن دوم یا سوم هجری بوده‌اند، که با افزودن انجامه‌هایی مختلف، اکنون به سه امام نخست شیعه منتسب شده‌اند.

برای کسانی که با انواع سبک‌های خط کوفی و تحولات به وجود آمده در تاریخ کتابت‌های کوفی قرآن آشنایی دارند، کشف نادرستی انتساب دیگر قرآن‌های کوفی به امامان شیعه علیهم السلام نیز چندان دشوار نیست. تقریباً تمامی این قرآن‌های پوستی در قطع بیاضی یا افقی نوشته شده‌اند که از موارد نادر در قرن نخست به شمار می‌آید. امروزه می‌دانیم کهن‌ترین قرآن‌های شناخته شده در جهان به سبک حجازی یا مایل و در قطع عمودی کتابت شده‌اند. خط به کار رفته در این اغلب این نسخه‌ها را نیز زودتر از اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم نمی‌توان تاریخ‌گذاری کرد. به گمان من، تنها استثناها قرآن‌های شماره ۱۸، ۲۶، ۴۱۱۶، و ۳۵۴۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی، قرآن شماره ۲۳۳۷ در موزه آستانه مقدسه حضرت معصومه سلام الله علیها در قم، و قرآن ش ۴۲۵۱ در موزه ملی ایران در تهران است که می‌توان آنها را به سده اول و نخستین دهه‌های سده دوم نسبت داد.

۲۱. برای جزئیات بیشتر در این باره نک. مرتضی کریمی‌نیا، «یک شاه اسماعیل و این همه زیارت قرآن: درنگی در پدیده جعل امضای کتابت قرآن به نام امامان شیعه»، در کتاب: زندگینامه و خدمات علمی و فرهنگی دکتر آذرتاش آذرنوش، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۹۶، ص ۲۶۷-۲۹۶.

جدول مهم ترین مصاحف و برگه های قرآنی منسوب به ائمه در موزه ها و کتابخانه های جهان

کتابخانه	شماره نسخه	تعداد برگه ها	تعداد سطور	اندازه برگه (میلی متر)	منسوب به
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱	۳۴۱	۱۶	۳۳۰×۲۵۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴	۶۸	۱۵	۲۳۰×۱۵۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۶	۶۸	۱۵	۳۳۲×۲۳۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۷	۱۰۲	۷	۲۶۰×۳۷۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۹	۸۷	۸	۲۵۰×۱۷۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۰	۹۳	۷	۲۶۵×۱۸۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۱	۲۶۳	۷	۱۷۰×۱۱۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۸	۱۲۲	۲۵۲۰	۴۶۲×۳۴۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴۱۱۶	۱۲۹	۲۵۲۰	۳۰۰×۴۰۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۳۱	۵۴۵	۱۵	۲۴۳×۱۷۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۸۸۸	۵	۳	۲۹۵×۲۰۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۴۷۰	۱۰۸	۳	۳۱۵×۲۳۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۶۵۸	۳۱	۹	۱۲۰×۱۸۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
کتابخانه بریتانیا (لندن)	Loth 1	۶۸	۵	۵۵×۸۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
کتابخانه بریتانیا (لندن)	Loth 3	۴۶	۹	۹۵×۱۷۷	امام علی <small>علیه السلام</small>
کتابخانه بریتانیا (لندن)	Or 1397	۳۳	۱۳/۱۱	۳۱۵×۲۱۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
مکتبه الروضة الحیدریة (نجف)	(۴/۳/۳۰۳)	۳۰۸	۱۷	۱۲۴×۱۸۲	امام علی <small>علیه السلام</small>
مکتبه الروضة الحیدریة (نجف)	۸۶۳ (۴/۳/۳۱۱)	۶۷	۶	۲۰۸×۳۱۹	امام علی <small>علیه السلام</small>
مکتبه امیرالمؤمنین (نجف)	۱	۶۴	۹	۱۲۰×۱۸۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
المتحف العراقي (بغداد)	۱۹۵	۷	۹	۱۲۰×۱۸۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
مکتبه الإمام محمد الحسین آل کاشف الغطاء (نجف)	۱۹۴۷۵	۲	۹		امام علی <small>علیه السلام</small>
مؤسسه کاشف الغطاء العامة	بدون رقم	۲	۱۳		امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه ملی ایران (تهران)	۴۲۴۸	۸۲	۶	۱۱۴×۱۷۴	امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه ملی ایران (تهران)	۴۲۷۹	۵۰	۱۴	۲۸۰×۱۸۹	امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه ملی ایران (تهران)	۴۲۹۳	۷۷	۷	۳۱۴×۲۳۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه ملی ایران (تهران)	۴۳۱۷	۱۰۴	۵	۲۰۴×۱۴۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه رضا عباسی (تهران)	۵۵۷	۵۱	۶	۱۱۵×۱۷۰	امام علی <small>علیه السلام</small>

کتابخانه	شماره نسخه	تعداد برگه‌ها	تعداد سطور	اندازه برگه (میلی متر)	منسوب به
موزه رضا عباسی (تهران)	بدون شماره	۱	۱۷	۱۸۰×۲۵۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۳۲	۱۷	۶	۳۱۰×۲۱۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۴۵	۶۹	۹	۱۹۰×۱۳۵	امام علی <small>علیه السلام</small> یا امام سجاد <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۴۴۷	۱	۵	۱۸۵×۱۳۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۴۴۸	۱	۵	۱۸۰×۱۲۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه آستانه قم	۲۸۱۷	۱	۷	۱۲۰×۱۹۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه ملی پارس (شیراز)	۵۴۸	۱۷۲	۷	۲۴۲×۳۲۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
TIEM (استانبول)	۴۵۸	۳۸۲	۱۶	۲۱۰×۳۰۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
TIEM (استانبول)	۵۵۴	۵۹	۷	۱۴۳×۲۲۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	A2	۳۰۰	۱۴	۱۶۵×۲۴۲	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH2	۴۱۴	۱۶	۱۹۵×۲۷۲	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH19	۱۶۲	۱۲	۱۱۵×۱۷۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH23	۱۴۰	۱۰	۱۴۰×۲۱۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH28	۱۴	۶	۱۸۵×۲۷۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH29	۱۴۷	۷	۱۸۳×۱۲۳	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH34	۶	۶	۱۳۵×۱۹۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH36	۱	۱۳	۶۵×۱۱۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH37	۲	۱۵ / ۳	۱۰۸×۱۷۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH176	۱۷۵	۲۴	۱۲۵×۱۸۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	EH233	۷۰	۵	۱۴۰×۱۰۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	R11	۱۰۸	۵	۱۹۸×۲۸۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	Y4563 / Y745	۵۲	۵	۱۲۵×۱۹۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
تویقاپی (استانبول)	Y4572 / Y754	۴۳۴	۱۶	۲۲۰×۲۸۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
هدایی افندی (استانبول)	۲۴	۷۹	۵		امام علی <small>علیه السلام</small>
نور عثمانیه (استانبول)	۲۷	۱۶۱	۱۵	۳۶۸×۲۷۵	امام علی <small>علیه السلام</small>
پرتو پاشا (استانبول)	۳	۲	۵		امام علی <small>علیه السلام</small>
المشهد الحسينی بالقاهرة	بدون شماره	۵۰۸	۱۴	۱۴۰×۱۹۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
الجامع الكبير (صنعا)	بدون شماره	۲۷۵	۲۰	۳۶۰×۳۴۰	امام علی <small>علیه السلام</small>
کتابخانه رضا (رامپور)	۱	۳۵۰	۱۵	۲۷۷×۲۰۲	امام علی <small>علیه السلام</small>

متنسوب به	اندازه برگه (میلی متر)	تعداد سطور	تعداد برگه ها	شماره نسخه	کتابخانه
امام علی <small>علیه السلام</small>		۵	۳۴	Subhanallah Aabic 297.1/7	کتابخانه مولانا آزاد (علیگر، هند)
امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۸۵×۲۴۵	۵	۶۰	Cod. arab. 2603	کتابخانه دولتی مونیخ
امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۱۵×۱۶۵	۴	۱۷	F.1934.24	Freer Gallery of Art گالری هنر فریر (واشنگتن)
امام علی <small>علیه السلام</small>	۲۸۵×۲۱۵	۱۷	۲۲۴	۱۲۶۱۰	الخزانة الحسنية (رباط)
امام علی <small>علیه السلام</small>	۳۳۵×۲۲۰	۱۱	۵۹	بدون شماره	سعیدآباد اصفهان
امام علی <small>علیه السلام</small>		۸	۲۱	MS.Arab.f.3	کتابخانه بادلیان (آکسفورد)
امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۳۰×۲۰۰	۷	۱۴	۲	آرشیو ملی افغانستان (کابل)
امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۲۰×۱۷۸	۲۸	۲۰۴	کالای ۶۳	حراج کریستیز، ۱۱ جون ۱۹۸۶
امام علی <small>علیه السلام</small>	۲۰۴×۳۱۱	۵	۵۴	کالای ۲۳۲	حراج کریستیز، ۲۰ و ۲۲ اکتبر ۱۹۹۲
امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۰۵×۱۶۶	۴	۱	کالای ۴۰	حراج کریستیز، ۱۹ و ۲۱ اکتبر ۱۹۹۳
امام علی <small>علیه السلام</small>	۸۹×۱۲۷	۲۲	۱۴۹	کالای ۱۰	حراج کریستیز، ۲۳ اکتبر ۲۰۰۷
امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۳۳×۸۳	۳	۱۱۲	کالای ۱۷۹	حراج ساتبیز، ۷ دسامبر ۱۹۷۰
امام علی <small>علیه السلام</small>	۲۱۰×۳۱۰	۵	۵۴	کالای ۸	حراج ساتبیز، ۱۶ اکتبر ۱۹۹۶
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۱۰×۱۶۵	۷	۱۲۱	۱۲	آستان قدس رضوی (مشهد)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۰۰×۱۶۰	۷	۵۳	۱۳	آستان قدس رضوی (مشهد)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۵۰×۲۳۰	۱۳	۲۴	۳۶	آستان قدس رضوی (مشهد)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۴۰×۲۱۵	۱۰	۱۴۰	EH23	تویقایی (استانبول)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۹۵×۱۱۸	۲۱	۱۷۱	۴۲۴۳	موزه ملی ایران (تهران)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۱۰*۱۸۵	۱۴	۱	۱۲۰۲۳	کتابخانه مجلس (تهران)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۵۰×۲۰۸	۸ (۹)	۲۰	۱۰	کتابخانه ملک (تهران)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۶۰×۲۲۰	۱۴	۱۲۴	۲ (۴/۳/۳۰۷)	مکتبه الروضة الحیدریة (نجف)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۱۰×۹۰	۳۰	۱۵۳	۱۰۱۱	کاخ گلستان (تهران)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۳۵۰×۴۲۰	۱۴	۵۷۵	۹۹	موزه چهلستون (اصفهان)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۲۰×۱۸۰	۶	۸۶	۳	آرشیو ملی افغانستان (کابل)
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۲۱۶×۳۲۰	۵	۶	Cod. Arab. 42	کتابخانه سلطنتی دانمارک
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۲۲۶×۳۱۰	۱۵	۱۷۳	۵	المتحف الإسلامی فی الحرم الشریف، القدس
امام حسن <small>علیه السلام</small>	۱۷۰×۱۳۰	۱۵	۱	Arabic MSS 470	کتابخانه دانشگاه بیبل

کتابخانه	شماره نسخه	تعداد برگه‌ها	تعداد سطور	اندازه برگه (میلی متر)	متسوب به
توقایی (استانبول)	R38	۳۱۷	۱۸	۱۴۵×۱۱۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۳۳۸۲	۸	۹	۱۷۰×۱۰۵	امام حسین <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۴	۴۱	۷	۱۵۵×۱۰۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
آرشیو ملی افغانستان (کابل)	۴	۸۷	۹	۱۲۵×۱۹۸	امام حسین <small>علیه السلام</small>
موزه لاهور (حفظ الرحمن)	C3 & C19	۳	۷	۱۳۵×۲۰۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۴۱	۸	۱۶	۱۶۵×۲۳۵	امام حسین <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۴۶	۲۸	۹	۱۷۰×۱۱۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۳۷	۷	۱۴	۱۹۰×۱۲۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
مجموعه خصوصی (تهران)	سادات	۲۶	۱۵	۱۷۵×۲۶۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
حراج کریستیز، ۱۲ اکتبر ۱۹۹۹	کالای ۶	۱۲	۱۴	۱۸۵×۱۲۵	امام حسین <small>علیه السلام</small>
حراج کریستیز، ۱۳ اکتبر ۱۹۹۸	کالای ۱۱	۱۰	۱۶	۲۳۳×۱۶۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
حراج بُنهامز، ۲۰ اکتبر ۱۹۹۳	کالای ۱۳۳	۱۰	۱۶	۲۳۰×۱۶۰	امام حسین <small>علیه السلام</small>
موزه انسانشناسی (تهران)	بدون شماره	۱۴	۹		امام حسین <small>علیه السلام</small>
مجموعه شخصی (بحرین)	بدون شماره	۱	۲۶		امام حسین <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۵	۳۶۹	۱۶	۱۵۵×۱۹۶	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۶	۶۸	۹	۱۸۰×۱۲۰	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
عتبه حسینی (کربلا)	۴۳	۲۶۰	۱۵	۹۴×۱۵۳	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
عتبه عباسیه (کربلا)	۲	۷	۱۰	۲۶۵×۳۷۰	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
کتابخانه مرعشی (قم)	۹۹۸۳	۲۰۳	۱۶		امام سجاد <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۳۶	۷۷	۹	۱۹۰×۱۲۰	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۴۰	۳	۹	۱۷۰×۱۰۰	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۴۵	۶۹	۹	۱۹۰×۱۳۵	امام سجاد <small>علیه السلام</small> یا امام علی <small>علیه السلام</small>
موزه انسانشناسی (تهران)	بدون شماره	۴	۱۵		امام سجاد <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۳۵	۳+۵۸	۱۰	۱۵۵×۲۳۵	امام باقر <small>علیه السلام</small>
توقایی (استانبول)	EH39	۱۶۲	۲۱	۱۶۲×۲۹۰	امام صادق <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۷	۲۷۸	۱۹	۲۰۵×۳۰۵	امام صادق <small>علیه السلام</small>
کتابخانه بادلیان (آکسفورد)	Fraser48	۱	۸	۱۱۰×۱۶۵	امام صادق <small>علیه السلام</small>
کتابخانه رضا (رامپور)	۲	۱۴۷	۲۸	۱۰۰×۱۴۰	امام صادق <small>علیه السلام</small>

کتابخانه	شماره نسخه	تعداد برگه‌ها	تعداد سطور	اندازه برگه (میلی متر)	منتسب به
دارالکتب المصریه (قاهره)	Masahif No. 1	۲۰۹	۱۹	۳۴۰×۲۲۰	امام صادق <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۳۷۸	۳۰۸	۱۶	۳۳۰×۲۱۵	امام صادق <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲	۸۳	۶	۱۷۰×۲۸۰	امام کاظم <small>علیه السلام</small>
باب الجواد / باب الحوائج (کشمیر)	بدون شماره	نامعلوم	۱۸		امام کاظم <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۵۸۶	۲۷	۱۶	۲۵۰×۲۶۰	امام رضا <small>علیه السلام</small>
موزه آستانه قم	۲۰۱۹	۷۰	۸	۲۲۰×۱۴۸	امام رضا <small>علیه السلام</small>
موزه خط و کتابت (تبریز)	بدون شماره	۱	۲۵	۷۵×۴۹	امام رضا <small>علیه السلام</small>
موزه انسان شناسی (تهران)	بدون شماره	۷	۱۴	۷۰×۳۵	امام رضا <small>علیه السلام</small>
موزه رضا عباسی (تهران)	۵۵۵	۸	۱۴	۷۰×۳۵	امام رضا <small>علیه السلام</small>
کتابخانه ملی ایران (تهران)	۲۱۴۱۰	۲	۱۷	۷۰×۳۵	امام رضا <small>علیه السلام</small>
کتابخانه رضا (رامپور)	۲۲۶	۹	۱۶	۳۴۰×۲۱۰	امام رضا <small>علیه السلام</small>
کتابخانه ملی فرانسه	Smith-Lesouëf 194	۸۵	۱۱	۱۵۶×۱۶۱	امام رضا <small>علیه السلام</small>
مجلس شورای اسلامی	۱۱۹۳۸	۱۱۵	۱۹	۱۳۰×۲۲۰	امام رضا <small>علیه السلام</small>
کاخ گلستان (تهران)	۱۰۲	۲+۱۶	۸	۲۱۵×۱۴۰	امام هادی <small>علیه السلام</small>
موزه آستانه قم	۱۲۰۴	۳۲۴	۱۲	۲۳۵×۱۷۰	امام عسکری <small>علیه السلام</small>
حراج کریستیز، ۲۴ نوامبر ۱۹۸۷	کالای ۶۱	۲۸۷	۱۷	۹۵×۱۲۷	امام عسکری <small>علیه السلام</small>
آستان قدس رضوی (مشهد)	۱۹	۸۲	۱۴	۲۵۴×۳۷۸	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۰	۱۰۱	۷	۲۵۵×۳۵۵	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۴	۱۲۵	۱۳	۲۰۰×۳۲۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۳	۱۲۴	۱۴	۲۳۰×۳۳۵	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۶	۳۱۰	۱۵	۲۰۵×۲۹۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۷	۳۵	۷	۱۹۵×۲۹۵	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۲۸	۶۸	۱۷	۲۱۳×۲۷۵	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۳۳	۸۶	۶	۱۸۰×۲۵۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۳۷	۴۶	۱۵	۱۵۰×۲۲۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۳۸	۲۲۰	۱۵	۱۳۰×۲۱۰	یکی از ائمه

کتابخانه	شماره نسخه	تعداد برگه‌ها	تعداد سطور	اندازه برگه (میلی متر)	منسوب به
آستان قدس رضوی (مشهد)	۳۹	۵۰	۵	۱۴۰×۲۱۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴۰	۵۸	۹	۱۲۵×۱۹۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴۱	۱۰۶	۵	۱۳۰×۱۹۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴۳	۷۹	۷	۱۱۰×۱۷۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴۴	۲۵۸	۲۳	۱۲۰×۱۷۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴۵	۲۱۱	۱۴	۱۱۰×۱۷۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۴۷	۹۹	۷	۱۲۵×۱۵۸	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۵۰	۲۶۵	۱۷	۹۰×۱۲۵	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۵۱	۲۴۸	۲۱	۸۵×۱۰۹	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۵۲	۱۷۵	۲۵	۸۰×۱۰۰	یکی از ائمه
آستان قدس رضوی (مشهد)	۸۱	۵۳	۵	۱۶۰×۱۹۵	یکی از ائمه
موزه ملی ایران (تهران)	۴۲۵۱	۳۲۵	۱۶	۲۱۹×۲۹۰	یکی از ائمه
موزه ملی ایران (تهران)	۴۲۴۹	۱۱	۱۵	۱۷۵×۲۶۳	یکی از ائمه

نتیجه گیری

با آنکه نزدیک به ۲۰۰ نسخه قرآنی در سراسر دنیا به خط امامان شیعه منسوب شده است، این آثار را نمی‌توان کتابت مستقیم آن افراد در دو قرن نخست به شمار آورد. نام‌هایی که در انجنامه‌های این نسخه‌ها به چشم می‌خورد همگی افزوده‌های متاخر از زمان کتابت خود نسخه بوده‌اند، و از سوی شیعیان و گاه اهل سنت به عنوان اصلی و صحیح تلقی شده‌اند. اغلب این آثار در حالی به امامان شیعه در قرن نخست منتسب شده‌اند که نشانه‌های روشنی از کتابت در قرون بعدی از قبیل نوع خط، اختلاف قرائات، و جنس کاغذ در آنها به چشم می‌خورد. بدیهی است که هرچند این آثار را نمی‌توان کتابت مستقیم این شخصیت‌های قدیم در دو قرن نخست دانست، اما نسخه‌های قرآنی از این دست آثاری بسیار ارزشمند برای پژوهش در تاریخ کتابت و هنر قرآنی‌اند.

تصویر ۱: قرآن کوفی شماره ۴۲۹۳ در موزه ملی ایران منسوب به خط و تذهیب امام علی علیه السلام

تصویر ۲: «کتبه و ذهبه علی بن ابی طالب سبع هجرية»؛ انجامة الحاقی در انتهای نسخه
ش ۴۲۹۳ در موزه ملی ایران

تصویر ۳: انجامه افزوده شده در انتهای نسخه ۴۳۱۷ موزه ملی ایران: «کتبه علی بن ابی طالب»

تصویر ۴: انجامه افزوده شده در انتهای نسخه ۴۲۴۸ موزه ملی ایران: «کتبه علی بن ابی طالب»

تصویر ۵: نمونه‌ای از خط مصحف قرآنی ش ۱ در حرم امام علیه السلام (حاوی بیش از ۳۰ اشتباه و سهو کاتب)

تصویر ۶: «کتبه علی بن ابی طالب فی سنة اربعین من الهجرة»؛ رقم الحاقی به صفحه پایانی مصحف قرآنی ش ۱ در حرم امام علی علیه السلام

تصویر ۷: نسخه ش ۱۰۴۵ در موزه کاخ گلستان؛ «از قرار تصدیق اهالی خیره و صاحبان خط و وقوف معلوم گردید که خط جناب امام همام حضرت سجاد امام زین العابدین علیه الصلوة والسلام است که بهیچوجه اختلاف ندارد. بعضی نیز بر آنند که خط انور جناب مستطاب اسدالله غالب مطلوب کل طالب علی بن ابيطالب است. بلاشک از این دو بیرون نیست.»

تصویر ۸: نسخه ش ۱ در کتابخانه رضا (رامپور، هند)؛ برگ نخست از قرآن منسوب به خط امام علی علیه السلام

تصویر ۹: برگ ۴۷ از نسخه Fraser48 در کتابخانه بادلیان (آکسفورد)؛
 «خط حضرت امام جعفر صادق علیه السلام هدیه صد روپیه»

تصویر ۱۰: برگ ۱۳ از نسخه Arab.f.3 در کتابخانه بادلیان (آکسفورد)؛ «خط حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام»

تصویر ۱۱: امضای منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در میانه آیه ۳۸ سوره یوسف، همراه با تشرف منسوب به شاه اسماعیل؛ نسخه ش ۱۰ در کتابخانه و موزه ملک

تصویر ۱۲: امضای منسوب به امام رضا علیه السلام در انتهای سوره نور، همراه با تشرف منسوب به شاه اسماعیل؛ نسخه ش ۱۵۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر ۱۳: نسخه ش A2 در موزه تویقایی؛ «کتبه علی بن ابی طالب فی شهر رمضان سنة تسع و عشرين من الهجرة»

تصویر ۱۴: «کتبه حسن ابن علی بن ابی طالب» اضافه شده در انتهای نسخه قرآن ش ۴۲۴۷، موزه ملی ایران

تصویر ۱۵: انتساب خط قرآن کوفی به شماره R11 در موزه تویقایی به خط امام علی علیه السلام

تصویر ۱۶: شهادت بر کتابت قرآنی کوفی به دست امام علیه علیه السلام؛ نسخه ش ۷۵۴ در موزه توپقاپی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱۷: نمونه‌ای از خط کوفی در نسخه ش ۷۵۵ در موزه توپقاپی منسوب به خط امام علی علیه السلام

تصویر ۱۸: «کتابه علی ابی طالب»؛ انتساب خط کوفی در نسخه Y755 در موزه تویقایی به خط امام علی علیه السلام
 تصویر ۱۹: «خط امیرالمؤمنین علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه ورضی الله تعالی عنه لا شبهة فيه أبدا صحیح»؛ نسخه ش Y755 در موزه تویقایی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مرکز تخصصی علوم قرآنی

تصویر ۲۰: انجامه پایانی نسخه EH2 در موزه تویقایی به خط عبداللہ بن محمد الخزرجی؛ «وهذه التتمة تاریخها سبع وثلثمائة وأما الكتابة من أوله إلى سورة القارعة بخط الامام علی علیه السلام»

تصویر ۲۱: برگ آخر قرآن ش ۱۷ به خط کوفی مشرقی از قرن پنجم هجری، وانتساب آن به امام صادق علیه السلام در هنگام کسرتنویسی به خط ابراهیم سلطان تیموری

صویر ۲۲: متن وقف نامه شاه عباس صفوی در آغاز قرآن ش ۱۷ آستان قدس رضوی به خط شیخ بهایی در سال ۱۰۰۸ قمری، وانتساب نسخه به امام صادق علیه السلام

تصویر ۲۳: متن وقف نامه شاه عباس صفوی در آغاز قرآن ش ۱۷ آستان قدس رضوی به خط شیخ بهایی در سال ۱۰۰۸ قمری، وانتساب نسخه به امام صادق علیه السلام

تصویر ۲۳: قرآن به خط کوفی مشرقی از قرن ۵ تا ۶ هجری منسوب به خط امام حسین علیه السلام در موزه تویقایی، به شماره R38

تصویر ۲۴: قرآن به خط مغربی از قرن ۵ تا ۶ هجری منسوب به خط امام رضا علیه السلام در کتابخانه ملی فرانسه، به شماره Smith-Lesouëf 194

تصویر ۲۵: قرآنی کوفی به شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصرية، کتابت شده احتمالاً در خراسان قرن ۴ یا ۳ هجری، منسوب به خط امام جعفر صادق علیه السلام

تصویر ۲۶: وقف نامه و انجامه قرآن کوفی به شماره «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریة منسوب به خط امام صادق علیه السلام: «هذا ما وجدناه | مكتوب على هذه القايمه المقطوعة | والله على ما نقول وكيل | هذا المصحف خط مولانا وسيدنا | الإمام الصادق عن الله الأمين جعفر بن | الإمام محمد الباقر لعلوم الدين ولد الإمام | السجاد أبو الحسن على زين العابدين | بن الإمام الحسين ولد مولانا وسيدنا | الإمام أمير المؤمنين على بن أبي طالب صلوات | الله عليه وعلى الأئمة من ذريته أجمعين»

تصویر ۲۸: نسخه‌ش ۱۰۴۴ در موزه کاخ گلستان؛ «الشبع الخامس من الاحزاب؟ من العنكبوت الي زمير يخط والدى على بن محمد عليهما السلام»

تصویر ۲۷: نسخه‌ش ۱۰۴۴ در موزه کاخ گلستان؛ «لا يمسه الا المطهرون خط الامام الرضا علي بن محمد التقى النقى الهادي عليهما السلام»

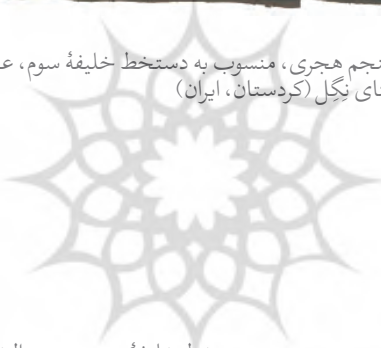
پژوهش‌های نوین انسانی و مطالعات فرهنگی

تصویر ۲۹: قرآن کوفی مشرقی منسوب به امام موسی کاظم علیه السلام در کشمیر؛ «فرغ من كتبه يوم الثلاثاء الخامس والعشرين من محرم سنت ثلث واربعين وخمسائة» [تاریخ مخدوش شده تا ۱۷۳ خوانده شود]

تصویر ۳۰: قرآن به خط کوفی مشرقی از قرن پنجم هجری، منسوب به دستخط خلیفه سوم، عثمان بن عفان در روستای نیگل (کردستان، ایران)

تصویر ۳۱: قرآن به خط مغربی از قرن پنجم هجری، منسوب به دستخط خلیفه دوم، عمر بن الخطاب در کتابخانه ملی اسرائیل، ش ۹۷۳ Ms.Ar. Yehuda

تصویر ۳۲: اضافه شدن نام «علی بن ابی طالب» به صورت عمودی در انتهای آیه ۱۷۰ سوره اعراف در نسخه قرآن ش ۱۰ کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر ۳۳: «کتابه علی بن ابی طالب فی سنة احدى واربعین» اضافه شده در انتهای نسخه قرآن ش ۱۲ کتابخانه آستان قدس رضوی

منابع

- ابن الندیم، الفهرست، تحقیق رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰ شمسی / ۱۹۷۱ م.
- ابو داود سلیمان بن نجاح، مختصر التبیین لهجاء التنزیل، تحقیق احمد بن احمد بن معمر شرشال، مدینه: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، ۱۴۲۱.
- آلتی قولاج، طیار، المصحف الشريف المنسوب إلى عثمان بن عفان رضی الله عنه: نسخة المشهد الحسيني بالقاهرة، استانبول، ۱۴۳۰ ق / ۲۰۰۹ م.
- آلتی قولاج، طیار، المصاحف الاولي: دراسة وتدقيق لأقدم المصاحف التي وصلتنا، استانبول: مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية، ۱۴۳۷ ق / ۲۰۱۶ م.
- الداني، ابو عمرو عثمان بن سعيد، المقنع في معرفة رسم مصاحف الأمصار، تحقیق محمد احمد الدهمان، دمشق: دار الفكر، ۱۹۸۳/۱۴۰۳.
- السجستاني، ابن ابی داود، كتاب المصاحف، تحقیق محمد بن عبده، قاهره: الفاروق الحديثة، ۲۰۰۲/۱۴۲۳ م.
- الفارقي، احمد بن يوسف بن علي بن الازريقي، تاريخ الفارقي، تحقیق بدوی عبد اللطيف عوض، قاهره: الهيئة العامة لشئون المطابع الاميرية، ۱۹۵۹/۱۳۷۹ م.
- الفراء، ابو زكريا يحيى بن زياد، معاني القرآن، تحقیق احمد يوسف النجاتي و ديگران، قاهره: دار المصرية، ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۵ م.
- كاظم الدجيلي، مقالة «مكتبات النجف»، لغة العرب: مجلة شهرية أدبية علمية تاريخية، السنة الثالثة، الجزء ۱ (رجب شعبان ۱۳۳۱ / تموز ۱۹۱۳)، ص ۶۰۵-۵۹۳.
- كريمي نيا، مرتضى، «قرآن كوفي»، ۴۲۸۹ در موزه ملی ايران، و ديگر پاره مسروقه آن در موزه پارس (شيراز): طغيان عليه كتابت بيوسته در قرآن نوبسي كوفي»، آينه پژوهش، سال ۳۱، ش ۱۸۴، مهر و آبان ۱۳۹۹، ص ۱۷۷-۱۱۱.
- كريمي نيا، مرتضى، «يك شاه اسماعيل و ابن همه زيارت قرآن: درنگی در پييده جعل امضای كتابت قرآن به نام امامان شيعه»، در كتاب: زندگينامه و خدمات علمی و فرهنگي و دکتر آذرتاش آذرنوش، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگي، ۱۳۹۶، ص ۲۹۶-۲۶۷.
- المقرئبي، تقى الدين أحمد بن علي بن عبد القادر، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۸ هـ
- منير القاضى، «خزانة العتبة الحسينية المقدسة»، مجلة المجمع العلمي العراقي (بغداد)، سال ششم، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م، ص ۳۷-۱۶.
- ياقوت الحموى، معجم الأدباء، تحقیق احسان عباس، بيروت: دار الغرب الاسلامي، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۳ م.
- Altıkulaç. Tayyar (ed.), *Al-Muṣḥaf al-Sharīf attributed to ‘Uthmān bin ‘Affān (The copy at the Topkapı Palace Museum)*. Prepared for publication by Tayyar Altıkulaç; translated into Arabic by Salih Sadawi and into English by Semiramis Cavusoğlu; preface by Ekmeleddin İhsanoğlu; foreword by Halit Eren, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (Critical editions series; no. 2), 1428/2007.
- Altıkulaç. Tayyar (ed.), *Al-Muṣḥaf al-Sharīf: attributed to ‘Alī b. ‘Abī Tālib (The copy of Ṣanā’ā)*, Prepared for publication by Tayyar Altıkulaç; preface by Ekmeleddin İhsanoğlu; foreword by Halit Eren, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (Critical editions series; no. 3), 2011.
- Altıkulaç. Tayyar (ed.), *The Qur’ān manuscript, attributed to Caliph ‘Uthmān, of Turkish and Islamic Arts Museum in Istanbul*. Istanbul: İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi), 2008. 2 vols. 608+616pp. [Turkish title: *Hız Osman’a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif*].
- Déroche, François, *The Abbasid Tradition: Qur’ans of the 8th to the 10th Centuries A.D.* (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, vol. 1), London: The Nour Foundation in association with Azimuth Editions and Oxford University Press, 1992.
- Karimi-Nia, Morteza, “A new document in the early history of the Qur’an: Codex Mashhad, an ‘Uthmānic text of the Qur’an in Ibn Mas’ūd’s arrangement of sūras,” in *Journal of Islamic Manuscripts* 10iii (2019), pp. 292-326.

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی